

जल-सुरक्षा : शाश्वत ग्रामीण पेयजल सेवा (जल जीवन मिशन)

पार्श्वभूमी:

भारतातील प्रत्येक घराला स्वच्छ आणि सुरक्षित पिण्याचे पाणी पुरवणे हे देशाचे स्वातंत्र्यापासूनचे दीर्घकालीन राष्ट्रीय ध्येय राहिले आहे आणि ते अनेक पंचवार्षिक योजनांमध्ये प्रतिबिंबित झाले आहे. १९५४ मध्ये सुरू झालेल्या राष्ट्रीय पाणीपुरवठा कार्यक्रमात यासाठी पहिला मोठा प्रयत्न झाला, त्यानंतर १९७२-७३ मध्ये जलद ग्रामीण पेयजल कार्यक्रम (Accelerated Rural Drinking Water Programme-ARDWP) सुरू झाला, जो नंतर किमान गरजा कार्यक्रमाचा (Minimum Needs Programme) भाग बनला. १९९७ मध्ये, जागतिक बँकेच्या सहाय्याने महाराष्ट्रात सुरू झालेल्या जल-स्वराज्य प्रकल्पाने लोकसहभागाचे आणि लोकमागणी आधारित योजनांचे उत्कृष्ट उदाहरण घालून दिले जे पुढे २००० मध्ये राष्ट्रीय स्तरावर सुरू झालेल्या स्वजलधारा कार्यक्रमाचे मार्गदर्शक तत्व बनले. २००९-१० मध्ये ARDWP योजनेत आवश्यक सुधारणा करून राष्ट्रीय ग्रामीण पेयजल कार्यक्रम (National Rural Drinking Water Programme -NRDWP) सुरू करण्यात आला ज्यामध्ये शाश्वतता, समन्यायी पाणी वितरण आणि पंचायती राज संस्थांच्या सक्रीय सहभागावर भर देण्यात आला. २०१३ मध्ये या कार्यक्रमांमध्ये अधिक सुधारणा करून प्रतिव्यक्ती प्रतिदिन पिण्याच्या आणि स्वच्छतेसाठी लागणाऱ्या (lpcd) पाण्याच्या गरजेत ४० लिटर वरून ५५ लिटरपर्यंत वाढ करण्यात आली तसेच बंदिस्त पाईपद्वारे पाणीपुरवठा, पाण्याची गुणवत्ता आणि सांडपाणी व्यवस्थापनावर अधिक लक्ष केंद्रित करण्यात आले.

२०१७ मध्ये राष्ट्रीय ग्रामीण पेयजल कार्यक्रमाची परिणामकारकता वाढविण्यासाठी त्याची पुनर्रचना करण्यात आली आणि शाश्वत विकासाचे ध्येय क्रमांक ६ शी सुसंगत असे २०३० पर्यंत सर्व घरांना नळजोडीचे व्यापक लक्ष्य ठेवण्यात आले. पुढे २०१९ मध्ये, राष्ट्रीय ग्रामीण पेयजल कार्यक्रमाला १५ ऑगस्ट २०१९ रोजी जाहीर झालेल्या जल जीवन मिशन (JJM) कार्यक्रमात समाविष्ट करण्यात आले. सध्या राष्ट्रीय स्तरावर सुरू असलेल्या जल जीवन कार्यक्रमाचा उद्देश हा भारतातील प्रत्येक घराला चालू स्थितीतील नळाने जोडणे व सुरक्षित पाणी पुरवठा (हर घर जल) सुनिश्चित करणे हा आहे.

अशाप्रकारे देशात नागरिकांना पिण्याचे पाणी खात्रीशीर आणि सुरक्षित पुरवण्यासाठी अनेक महत्त्वाकांक्षी कार्यक्रम राबवले गेले आहेत, परंतु या कार्यक्रमांत उभारलेल्या पायाभूत सुविधा आणि पाणी पुरवठा सेवेत सातत्य आणि दीर्घकालीन शाश्वतता हे नेहमीच आव्हाने राहिली आहेत. अनेक संस्थांनी केलेली संशोधने आणि प्रसिध्द झालेले अहवाल तसेच अनेक अनुभव व निरीक्षणे, मर्यादित लोकसहभाग, अत्यल्प पाणीपट्टी वसुली, विविध स्तरांवर वारंवार होणारी पाणी गळती आणि पाणी योजनेची कमकुवत देखभाल दुरुस्ती व्यवस्था अश्या प्रमुख मुद्द्यांना अधोरेखित करतात. हे सर्व घटक पिण्याच्या पाण्याच्या योजनांची शाश्वतता आणि सातत्य टिकवण्यासाठी महत्वपूर्ण आहेत. जल जीवन मिशनसह पूर्वीच्या प्रमुख कार्यक्रमांमध्ये अनेक पातळ्यांवर योजनांच्या संचालन आणि देखभाल दुरुस्तीसाठी अनेक तरतुदींचा समावेश केला असला तरी, या तरतुदी प्रभावीपणे प्रत्यक्षात उतरलेल्या नाहीत, परिणामी या योजना उद्दिष्टांपर्यंत पोहोचण्यात कमी पडत आहेत.

ग्रामपंचायतीचे संचालन आणि देखभाल दुरुस्ती मूल्यांकन करण्यासाठी संरचनेची (Framework) आवश्यकता

सध्या, ग्रामीण पेयजल योजनांतर्गत ग्रामपंचायती आणि ग्राम पाणीपुरवठा आणि स्वच्छता समित्यांना प्रोत्साहन देण्यासाठी, एका व्यापक व प्रभावी संचालन आणि देखभाल दुरुस्ती मूल्यांकन संरचनेचा अभाव आहे. परिणामी, स्थानिक संस्थांना, म्हणजेच ग्रामपंचायती आणि त्यांतर्गत ग्राम पाणी पुरवठा व स्वच्छता समित्यांना पिण्याच्या पाण्याच्या योजनांच्या संचालन आणि देखभाल दुरुस्तीसाठी प्रोत्साहन, स्पष्टता आणि सक्रीय पाठिंब्याचा अभाव दिसून येतो. गावपातळीवर संचालन आणि देखभाल दुरुस्ती कामगिरीचे वस्तुनिष्ठ मूल्यांकन करण्यासाठी आणि त्यासाठी कृतीशील कार्यक्रम देण्यासाठी एक सोपी पण मजबूत संरचना अद्याप अस्तित्वात नाही. अशा मजबूत संरचनेचा अभाव हा अतिशय गंभीर मुद्दा आहे, कारण जल जीवन मिशन अंतर्गत देशभरात मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक होऊन पिण्याच्या पाण्यासाठी पायाभूत सुविधा वेगाने निर्माण होत आहेत, आणि जर या सुविधांचे संचालन आणि देखभाल दुरुस्ती पद्धतशीर आणि नियमितपणे झाली नाही तर त्या सुविधांचे सातत्य राहणे आव्हानात्मक राहणार आहे. पाण्याचे स्रोत, पंप, पाइपलाईन, साठवण टाक्या आणि घरगुती नळ कनेक्शन यासारख्या सुविधांची नियमित वेळेवर देखभाल दुरुस्ती झाली नाही तर त्या लवकर खराब होतात व त्यामुळे त्यात वारंवार बिघाड होऊन सेवांमध्ये व्यत्यय येतो. म्हणून, या योजनांवरील सार्वजनिक गुंतवणुकीचे रक्षण करण्यासाठी, पायाभूत सुविधांचे आयुष्य वाढवण्यासाठी आणि पुरेशा प्रमाणात, गुणवत्तेसह आणि सर्व घरांना नियमित पाणी पुरवठा सुनिश्चित करण्यासाठी एका सक्षम संचालन आणि देखभाल दुरुस्ती संरचनेची आवश्यकता आहे.

गावकऱ्यांना पिण्याच्या पाण्याच्या सेवा पुरवठ्यामध्ये ग्रामपंचायती केंद्रस्थानी असल्याने, ग्रामपंचायत व त्यांतर्गत ग्राम पाणी पुरवठा व स्वच्छता समिती, ऑपरेटर किंवा जलनल सेवक आणि इतर सहाय्यक एजन्सींच्या भूमिका, जबाबदाऱ्या आणि निर्णय घेण्याचे अधिकार स्पष्टपणे परिभाषित करण्यासाठी एक स्पष्ट संरचना आवश्यक आहे. अशा प्रभावी संरचनेमुळे गावकऱ्यांमध्ये पाणी पुरवठा योजनेबद्दल मालकीची आणि जबाबदारीची भावना मजबूत होईल व शासकीय विभागांवरील अवलंबित्व कमी होईल. या योजनांच्या शाश्वत संचालनासाठी आर्थिक शाश्वतता देखील तितकीच महत्त्वाची आहे कारण या योजनांवर वीज, नियमित दुरुस्ती, पाण्याची गुणवत्ता आणि ऑपरेटरच्या वेतनासाठी नियमित निधी आवश्यक असतो. म्हणून, गावस्तरावर तर्कसंगत पाणी दर निश्चिती, पाणीपट्टी वसुली, पारदर्शक जमाखर्च निश्चित करण्यासाठी एक मजबूत संरचना आवश्यक आहे.

जरी जल जीवन मिशन कार्यक्रमाच्या मार्गदर्शक तत्वांमध्ये संचालन आणि देखभाल दुरुस्तीविषयीच्या तरतुदींचा समावेश असला तरी, ग्रामीण पातळीवर त्यांची अंमलबजावणी कमकुवत आहे. म्हणून 'हर घर जल' या जल जीवन मिशन कार्यक्रमाच्या दीर्घकालीन शाश्वत, न्याय्य आणि विश्वासाहर् ग्रामीण पिण्याच्या पाण्याच्या धोरणाला प्रत्यक्ष अंमलबजावणीच्या सेवेत रूपांतरित करण्यासाठी एक प्रभावी संचालन आणि देखभाल दुरुस्ती मूल्यांकन संरचना विकसित करणे गरजेचे आहे.

पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग व WOTR संस्थेच्या संयुक्त विद्यमाने संचालन आणि देखभाल दुरुस्ती संरचनेचा विकास

महाराष्ट्र शासनाचा पाणीपुरवठा आणि स्वच्छता विभाग हा राज्यासाठी जल जीवन मिशन कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीसाठी नोडल एजन्सी आहे. पिण्याच्या पाण्याच्या योजनांसाठी प्रभावी संचालन आणि देखभाल विकसित करण्याची गरज पाहता, वॉटरशेड ऑर्गनायझेशन ट्रस्ट (WOTR) आणि पाणीपुरवठा आणि स्वच्छता विभागामध्ये ऑक्टोबर २०२३ मध्ये महाराष्ट्र राज्यासाठी पिण्याच्या पाण्याच्या योजनांच्या संचालन आणि देखभाल दुरुस्ती संरचना संयुक्तपणे विकसित करण्यासाठी औपचारिक सामंजस्य करार (MOU) झाला. अनेक तज्ञांबरोबर सल्लामसलत, विविध गावांमध्ये चाचणी आणि विभागाच्या अधिकाऱ्यांकडून सतत अभिप्राय, मार्गदर्शन आणि सहकार्याने WOTR आणि W-CReS या संस्थांनी 'जल-सुरक्षा: ग्रामीण पेयजल सेवांसाठी संचालन व देखभाल-दुरुस्ती संरचना' हे फ्रेमवर्क विकसित केले आहे. हे फ्रेमवर्क ग्रामपंचायत स्तरावर जल जीवन मिशन कार्यक्रमासाठी संचालन व देखभाल - दुरुस्ती सेवांना प्रोत्साहन, मूल्यमापन आणि मजबूत करण्यासाठी प्रभावी साधन आहे.

जल-सुरक्षा संचालन व देखभाल-दुरुस्ती संरचना ही एक रेटिंग आणि प्रमाणन पद्धत आहे जी गावातील पेयजल योजनांच्या संचालन व देखभाल-दुरुस्तीच्या कामगिरीचे पद्धतशीरपणे मूल्यमापन करून त्यांना निर्णय घेण्यास प्रोत्साहन देऊन मार्गदर्शन करण्यासाठी विकसित केलेली आहे. ही प्रणाली गावातील सर्व कुटुंबांसाठी सुरक्षित, पुरेसे आणि दर्जेदार पिण्याचे पाणी सुनिश्चित करण्याच्या उद्देशाने, ग्राम पाणी पुरवठा समिती आणि ग्रामपंचायती पिण्याच्या पाण्याच्या योजना आणि सेवा वितरणाचे किती प्रभावीपणे व्यवस्थापन करतात यांचे मूल्यांकन करते व त्यांच्या कामगिरीच्या आधारे, गावांना गुण (स्कोअर) दिले जातात.

जल-सुरक्षा संचालन आणि देखभाल फ्रेमवर्क

या विकसित केलेल्या फ्रेमवर्कचे मुख्य उद्दिष्ट्ये खालीलप्रमाणे आहेत,

- जल जीवन मिशन कार्यक्रमातील राज्यातील सर्व ग्रामपंचायती व गावांचे त्यांच्या पाणीपुरवठा योजनांच्या संचालन व देखभाल-दुरुस्तीच्या सद्यस्थितीच्या आधारे मूल्यांकन व वर्गीकरण करून प्रत्येक गावातील कमकुवत बाजू ओळखणे आणि त्या सुधारण्यासाठी त्यांना स्पष्टकृती आराखडा प्रदान करणे.
- चांगली कामगिरी करणाऱ्या गावांना प्रोत्साहन आणि पुरस्कारांद्वारे पाणीपुरवठा योजनांचे संचालन व देखभाल-दुरुस्ती सुधारण्यासाठी गावांमध्ये निकोप स्पर्धात्मक वातावरण निर्माण करणे.
- जिल्हा आणि राज्यस्तरावरील अधिकारी, गैर-सरकारी संस्था (एनजीओ), देणगीदार आणि गुंतवणूकदार यांना गाव/ग्रामीण गटस्तरावरील पिण्याच्या पाण्याच्या क्षेत्रातील गुंतवणुकीसाठी आवश्यक प्राधान्यक्रम ठरविण्यासाठी डेटा/पुरावा-आधारित निर्णय प्रणाली विकसित करणे.

संचालन व देखभाल-दुरुस्ती फ्रेमवर्कमध्ये, गावे आणि ग्रामपंचायतींना गुण देण्यासाठी (रेटिंग) आणि त्यानुसार कामगिरीची श्रेणी ठरविण्यासाठी मॉड्यूलर दृष्टिकोन स्वीकारण्यात आला आहे. खालील तक्त्यात नमूद केलेले पाच मॉड्यूल गाव पातळीवर संचालन व देखभाल-दुरुस्तीचे वेगवेगळे पैलू आणि परिणाम विचारात घेतात. प्रत्येक मॉड्यूलमध्ये विविध १० निर्देशक आणि त्यांचे गुण स्पष्ट केलेले आहेत. पुढे, हे निर्देशक आवश्यक (जे खूप महत्वाचे आणि अनिर्वाच्य) आणि इष्ट (पूरक) या दोन आणि भागात विभागलेले आहेत.

अ.क्र	मॉड्यूलचे नाव	आवश्यक निर्देशक आणि महत्त्व	इच्छित निर्देशक आणि महत्त्व	एकूण निर्देशक	एकूण स्कोअर
१.	अभियांत्रिकी/तांत्रिक मॉड्यूल	<ol style="list-style-type: none"> ग्रामपंचायत/पाणीपुरवठा समितीकडे सोपवताना योजनेची कार्यक्षमता. घरगुती नळ जोडणीची टक्केवारी (FHTCs). प्रत्यक्षात पाणीपुरवठा करणाऱ्या एफएचटीसीची टक्केवारी. नियमानुसार ३६५ दिवसांसाठी ५५ लिटर प्रति व्यक्ती प्रतिदिन (LPCD) पाणीपुरवठा. घरांना स्रोतांमधून पाणीपुरवठा करणाऱ्या पाइपलाइनमध्ये पाण्याची गळती. विद्यमान स्थानिक पाणी सुविधांची देखभाल आणि दुरुस्ती. मुख्य स्रोतावर पाण्याचे मीटर बसवणे आणि वापरणे. <p>(११ गुणांसह ७ निर्देशक)</p>	<ol style="list-style-type: none"> घरगुती वितरण बिंदूवर पाण्याचे मीटर बसवणे आणि वापरणे. घरगुती पाणीपुरवठ्याचे वेळापत्रक. ऑपरेशन आणि देखभालीच्या कामांसाठी नळ-पाणी सेवक/चालकांची तांत्रिक क्षमता. <p>(४ गुणांसह ३ निर्देशक)</p>	१०	१५
२.	संस्थात्मक मॉड्यूल	<ol style="list-style-type: none"> ग्रामपंचायत/पाणीपुरवठा समिती सदस्यांमध्ये त्यांच्या भूमिका आणि जबाबदाऱ्यांबद्दल जागरूकता निर्माण करणे. नियोजन आणि अंमलबजावणीमध्ये ग्रामपंचायत/पाणीपुरवठा समितीच्या सहभागाची पातळी. पाणीपुरवठा योजनांमध्ये ग्रामस्थ/स्थानिकांचे योगदान. ग्रामपंचायत/पाणीपुरवठा समितीने कामकाज आणि देखभालीसाठी घेतलेल्या बैठकांची संख्या. ग्रामपंचायत/पाणीपुरवठा समितीकडून वार्षिक कृती आणि आर्थिक योजना तयार करणे. ग्रामपंचायत/पाणीपुरवठा समिती किंवा ब्लॉक-स्तरीय समित्यांद्वारे जागरूकता मोहिमा. पाणीपट्टी (पाणी शुल्क) संकलन दर. <p>(१७ गुणांसह ७ निर्देशक)</p>	<ol style="list-style-type: none"> ग्रामपंचायत/पाणीपुरवठा समितीने कामकाज आणि देखभालीबाबत घेतलेल्या बैठकांची दर्जा. ग्रामपंचायत/पाणीपुरवठा समितीकडून पिण्याच्या पाण्याच्या व्यवस्थेच्या ऑडिटची वारंवारता आणि दर्जा. गावपातळीवर देखभाल आणि देखभालीच्या समस्यांसाठी तक्रार निवारण यंत्रणा. <p>(८ गुणांसह ३ निर्देशक)</p>	१०	२५
३.	आर्थिक मॉड्यूल	<ol style="list-style-type: none"> व्यवस्थापन, वीज, दुरुस्ती आणि रसायने यासारख्या संचालन व देखभाल दुरुस्तीखर्चासाठी पाणी दराचे संकलन/देयके, दुर्लक्षित गटांसाठी सवलतीसह. वीज बिलांचा वेळेवर भरणा. ग्रामपंचायत/पाणीपुरवठा समितीने सीएसआर, सरकारी स्रोत किंवा सामाजिक संस्थांद्वारे उभारलेला कॉर्पस फंड किंवा रक्कम. स्थानिक देणग्या, स्वेच्छेने श्रमदान, ठेवीवरील व्याज आणि इतर स्थानिक माध्यमांद्वारे उभारलेला कॉर्पस फंड किंवा रक्कम. 	<ol style="list-style-type: none"> पाणीपट्टी वसुलीच्या संदर्भात वाद/संघर्षाची स्थिती. घरगुती आणि व्यावसायिक पाण्याच्या वापरासाठी वेगवेगळे पाणी दर. पाणी उपसण्यासाठी सौर ऊर्जेचा वापर. <p>(८ गुणांसह ३ निर्देशक)</p>	१०	२५

		<p>५. ग्रामपंचायत/पाणीपुरवठा समितीकडून कॉर्पस फंड/पाणी दरासाठी स्वतंत्र बँक खाते अस्तित्वात असणे.</p> <p>६. आर्थिक बाबींमध्ये ग्रामपंचायत/पाणीपुरवठा समितीची जबाबदारी आणि पारदर्शकता.</p> <p>७. शाळा, अंगणवाड्या, टाक्या आणि इतर सार्वजनिक गरजांसाठी मोफत पाण्याची व्यवस्था.</p> <p>(१७ गुणांसह ७ निर्देशक)</p>			
४.	पाण्याची गुणवत्ता मांड्यूल	<p>१. बीआयएस मानकांनुसार पाण्याच्या गुणवत्तेची नियमित चाचणी.</p> <p>२. ग्रामपंचायत/पाणीपुरवठा समितीकडे पाण्याच्या गुणवत्तेच्या अहवालांची उपलब्धता.</p> <p>३. ग्रामपंचायत/पाणीपुरवठा समितीमध्ये पाण्याच्या गुणवत्तेच्या अहवालांवर चर्चा.</p> <p>४. पाणी गुणवत्ता अहवालांवर आधारित ग्रामपंचायत/पाणी पुरवठा समितीने केलेल्या कृती.</p> <p>५. पाण्याची गुणवत्ता चांगली राहावी यासाठी ग्रामपंचायत/पाणीपुरवठा समितीने घेतलेली खबरदारी.</p> <p>६. गेल्या वर्षी गावात जलजन्य आजाराच्या रुग्णांची संख्या.</p> <p>(११ गुणांसह ६ निर्देशक)</p>	<p>७. जागरूकता मोहिमांमध्ये पाण्याच्या गुणवत्तेचे प्रश्न मांडले/चर्चा केली.</p> <p>८. गावातील राखाडी पाण्याच्या पुनर्वापर प्रक्रियेची स्थिती.</p> <p>९. गावातील सांडपाणी व्यवस्थापनाची स्थिती.</p> <p>१०. उघड्यावर शौचास जाण्याचे प्रमाण</p> <p>(४ गुणांसह ४ निर्देशक)</p>	१०	१५
५.	स्रोत बळकटीकरण मांड्यूल	<p>१. पारंपारिक/विद्यमान पाण्याच्या पायाभूत सुविधांची सद्यस्थिती (जसे की गावातील टाक्या, स्टँडपोस्ट, हातपंप इ.).</p> <p>२. गावातील सर्व जलस्रोतांच्या संभाव्य जोखीम/पुरवठा स्थितीचे मूल्यांकन ग्रामपंचायतीकडून केले जाते आणि त्यानुसार पिण्याच्या पाण्याचे नियोजन केले जाते.</p> <p>३. पिण्याच्या पाण्याच्या स्रोतांच्या नियोजनावर आधारित कृती.</p> <p>४. पिण्याच्या पाण्याच्या स्रोताच्या ५०० मीटर परिघात स्रोत संरक्षण उपायांची स्थिती (महाराष्ट्र भूजल कायदा, २००९ नुसार).</p> <p>५. भूपृष्ठवरील पाण्याची उपलब्धता वाढवून स्रोत बळकटीकरणासाठी उभारलेला निधी.</p> <p>६. सरकारी योजना आणि स्थानिक योगदानाद्वारे पाणी साठवण.</p> <p>७. कृत्रिम भूजल पुनर्भरणाद्वारे स्रोत बळकटीकरणासाठी इतर योजनांतर्गत मिळालेला निधी.</p> <p>(१५ गुणांसह ७ निर्देशक)</p>	<p>८. नवीन किंवा नूतनीकरण केलेल्या घरांसाठी छतावरील पावसाचे पाणी साठवणे.</p> <p>९. स्रोत बळकटीकरणासाठी जीएसडीए (भूजल सर्वेक्षण आणि विकास संस्था) कडून मिळालेले मार्गदर्शन मिळाले.</p> <p>१०. टँकरच्या पाण्याच्या मागणीत बदल.</p> <p>(५ गुणांसह ३ निर्देशक)</p>	१०	२०
	एकूण	३४	१६	५०	१००

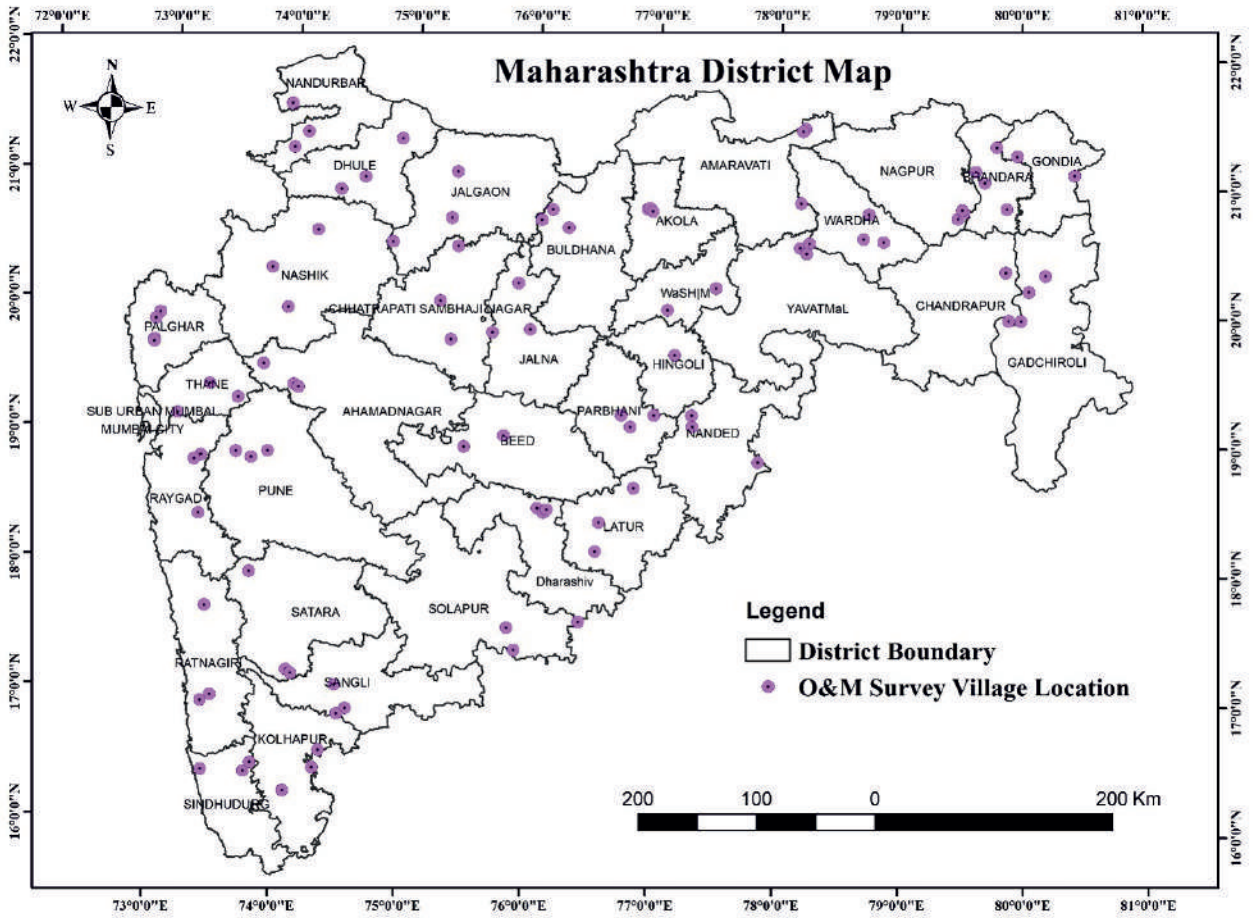
वरील गुणदान पद्धतीच्या आधारे गावांचे मूल्यांकन करून त्यांना मिळणाऱ्या गुणानुसार चार श्रेणीत विभागले जाते: कांस्य पदक (३० ते ५० गुण), रजत पदक (५० ते ७० गुण), सुवर्ण पदक (७० ते ९० गुण) आणि हिरक पदक (९० ते १०० गुण). गावांच्या मूल्यांकनाच्या आधारावर त्यांना संचालन व देखभाल-दुरुस्ती सुधारणेसाठी स्पष्ट कृती आराखडा प्रदान केला जातो.

महाराष्ट्रात जल-सुरक्षा:संचालन व देखभाल-दुरुस्ती फ्रेमवर्कची अंमलबजावणी

महाराष्ट्र शासनाच्या पाणीपुरवठा आणि स्वच्छता विभागाच्या मार्गदर्शनाखाली संचालन व देखभाल-दुरुस्ती फ्रेमवर्क विकसित करण्यात आले आणि सर्वप्रथम ते अहिल्यानगर आणि धाराशिव जिल्ह्यातील प्रत्येकी पाच, अशा एकूण १० गावांमध्ये प्रायोगिक तत्त्वावर राबविण्यात आले. जिल्हापरिषदेच्या संबंधित मुख्य कार्यकारी अधिकाऱ्यांच्या आणि विभागाच्या कार्यकारी अभियंत्यांच्या समन्वयाने या पहिल्या प्रायोगिक टप्प्यातील निष्कर्षांवर तसेच विभागाच्या प्रधान सचिव आणि त्यांच्या टीमच्या सूचनांच्या आधारे, फ्रेमवर्कमध्ये आवश्यक सुधारणा करण्यात आल्या.

दुसऱ्या टप्प्यात या फ्रेमवर्कचे मोठ्या प्रमाणात अंमलबजावणी करण्यासाठी, महाराष्ट्रातील सर्व जिल्हापरिषदांना प्रत्येक जिल्ह्यात तीन गावांमध्ये मूल्यांकन करण्याचे निर्देश पाणी पुरवठा विभागाने दिले. विभागाद्वारे प्रत्येक जिल्ह्यासाठी एक नोडल अधिकारी नियुक्त केले आणि WOTR व W-CReS ने फ्रेमवर्कचे प्रशिक्षण, ऑनलाइन डेटा संकलन, डेटा देखरेख तसेच प्रक्रियेसाठी राज्यस्तरावर पाठपुरावा केला. WOTR संस्थेने विकसित केलेल्या मोबाइल ॲप्लिकेशनचा वापर करून नोडल अधिकाऱ्यांनी महाराष्ट्रातील ३४ जिल्ह्यांमधील १०२ गावांमध्ये संचालन व देखभाल-दुरुस्ती फ्रेमवर्कचे सर्वेक्षण पूर्ण केले.

महाराष्ट्रात संचालन व देखभाल-दुरुस्ती फ्रेमवर्कचे १०२ गावात सर्वेक्षण झालेला नकाशा

डेटा संकलनादरम्यान नोडल अधिकाऱ्यांना आलेले अनुभव, अभिप्राय आणि सूचना समजून घेण्यासाठी सविस्तर ऑनलाइन आढावा बैठका घेण्यात आल्या. विविध टप्प्यांवर झालेल्या या चर्चा आणि सूचनांच्या आधारे, फ्रेमवर्क मजबूत करण्यासाठी आणि विविध योजनांत त्याची उपयुक्तता वाढविण्यासाठी आवश्यक सुधारणा करण्यात आल्या. त्यानंतर फ्रेमवर्क अंतिम करण्यात आले आणि औपचारिकपणे पाणी पुरवठा विभागास सादर करण्यात आले. विभागाने संचालन व देखभाल-दुरुस्तीचे हे फ्रेमवर्क औपचारिकपणे स्वीकारले असून राज्यस्तरावर त्याच्या अंमलबजावणीसाठी प्रयत्न करण्याचे मान्य केले आहे.

जल-सुरक्षा: संचालन व देखभाल-दुरुस्ती फ्रेमवर्कच्या संभाव्य संधी

१. महाराष्ट्र राज्याचे पेयजल योजनांचे संचालन व देखभाल-दुरुस्ती धोरण आणि जल जीवन मिशनसाठी पूरक:

ग्रामपंचायतीचे संचालन व देखभाल-दुरुस्ती कारभाराचे नियमित मूल्यांकन आणि रेटिंग करण्यासाठी महाराष्ट्राच्या प्रस्तावित संचालन व देखभाल-दुरुस्ती धोरणात आणि राष्ट्रीय स्तरावर जल जीवन मिशन कार्यक्रमात या फ्रेमवर्कचा अंगिकार या योजनांना अधिक सक्षम करू शकेल. हे फ्रेमवर्क जल जीवन मिशनच्या सर्व गावांमध्ये वार्षिक मूल्यांकन करून त्या आधारे तालुका, जिल्हा आणि राज्य पातळीवर डेटाबेस व्यवस्थापन प्रणाली (डीएमएस) विकसित करता येईल. हि प्रणाली शासनास पुराव्यावर आधारित नियोजन करण्यास आणि त्यासंबंधी निर्णय घेण्यास उपयुक्त ठरू शकते.

२. संचालन व देखभाल-दुरुस्ती कारभार सुधारण्यासाठी गावांना कृती योजना:

पाच मॉड्यूलच्या हा फ्रेमवर्क सर्वसमावेशक आहे आणि त्यात पिण्याच्या पाण्याच्या योजनांच्या संचालन व देखभाल-दुरुस्ती कारभाराच्या संदर्भातील सर्व प्रमुख घटकांचा व मुद्द्यांचा समावेश आहे. गावाच्या मूल्यांकनावर आधारित गावस्तरीय रिपोर्ट स्पष्टपणे गावाच्या संचालन व देखभाल-दुरुस्ती कारभाराच्या जमेच्या बाजू आणि कमकुवत बाजू अधोरेखित करतात, यातून ग्रामपंचायतींना त्यांचा कारभार सुधारणेसाठी कृती आराखडा तयार करता येतो व ते या कृती आराखड्याच्या अंमलबजावणीसाठी प्रयत्न करू शकतात.

३. गुंतवणुकीच्या प्राधान्यक्रमासाठी गावांचे वर्गीकरण:

या फ्रेमवर्कचा वापर करून गावांचे पेयजल संचालन व देखभाल-दुरुस्ती कारभाराच्या कामगिरीनुसार (गुणानुसार) तालुका आणि जिल्हा पातळीवर वर्गीकरण करता येते. गावांच्या या वर्गीकरणाचा वापर जिल्हा व तालुका यंत्रणा व संस्था यांना गुंतवणुकीची व कामांची प्राथमिकता ठरविण्यासाठी खूप उपयुक्त ठरतो. उदाहरणार्थ, महाराष्ट्रातील हे फ्रेमवर्क लागू केलेल्या १०२ पायलट गावांमधील निष्कर्ष हे अभियांत्रिकी म्हणजे नळव्यवस्था, आर्थिक व्यवहार आणि पाण्याच्या गुणवत्तेत चांगली कामगिरी दर्शवितात, परंतु संस्थात्मक क्षमता (ग्राम पाणी पुरवठा समितीच्या क्षमता आणि व्यवहार) आणि पिण्याच्या पाण्याच्या स्रोत बळकटीकरण बाबत असमानाधारक कामगिरी दर्शवितात. त्यामुळे या गावांत, ग्राम पाणी पुरवठा समितीचे मजबूतीकरण आणि पेयजलांच्या स्रोतांच्या बळकटीकरणासाठी पाणलोट क्षेत्र विकास आणि भूजल पुनर्भरणात गुंतवणूक करण्याची आवश्यकता असल्याचे दिसून येते.

४. पेयजल संचालन व देखभाल-दुरुस्ती कारभाराच्या कामगिरीच्या आधारे वीज अनुदान:

महाराष्ट्र सरकारने कृषी पंपांसाठी मोफत वीज पुरवण्याच्या संदर्भात २५ जुलै २०२४ रोजी शासननिर्णय पारित केला आहे. कृषीपंपासारखाच निर्णय ग्रामपंचायतींना पिण्याच्या पाणीपुरवठा योजनांमध्ये वीजबिलात सवलत किंवा अनुदान देण्यासाठी घेता येईल व पेयजल संचालन व देखभाल-दुरुस्ती कारभाराच्या कामगिरीला प्रोत्साहन देण्यासाठी वीजबिलातील सवलती या फ्रेमवर्कच्या आधारे गावाला मिळणाऱ्या गुणांकनाशी (कांस्य, रजत, सुवर्ण आणि हिरक पातळी) शी जोडल्या जाऊ शकतात.

५. गावे आणि ग्रामपंचायतींसाठी निधीचा संधी:

चांगली कामगिरी करणारी गावे (सुवर्ण आणि हिरक पातळी) सक्रीय समुदाय सहभाग, निधीचा पारदर्शक वापर आणि प्रभावी समन्वय दर्शवितात. पेयजल संचालन व देखभाल-दुरुस्ती कारभाराच्या आधारावरील हि चांगली श्रेणी त्यांना सरकारी योजना, एनजीओ आणि सीएसआर उपक्रमांकडून अधिक निधी आकर्षित करण्यास मदत करू शकतात. तसेच, या संस्था मध्यम व सुमार कामगिरी करणाऱ्या गावांना त्यांना पेयजल संचालन व देखभाल-दुरुस्ती कारभारामध्ये भरीव सुधारणा करण्यासाठी प्राधान्य देऊ शकतात.

६. पुरस्कार आणि जाणीव जागृती मोहीम:

पेयजल संचालन व देखभाल-दुरुस्ती कारभाराच्या कामगिरीमध्ये उत्कृष्ट कामगिरी करणाऱ्या गावांसाठी राज्यस्तरावर वार्षिक पुरस्कार आणि जाणीव जागृती आणि प्रोत्साहनासाठी मोहिमा यांची तरतूद केली गेली, तर त्याचा परिणाम म्हणून गावकऱ्यांमध्ये संचालन व देखभाल-दुरुस्ती कारभारात उत्साह निर्माण होऊ शकतो आणि त्यांच्यात याबाबत मालकीची भावना वृद्धिंगत होऊ शकते. राष्ट्रीय जलपुरस्कार आणि संत गाडगेबाबा स्वच्छता अभियान यासारख्या यशस्वी उपक्रमांवरून हे दिसून येते की एखाद्या कार्यक्रमात प्रोत्साहन आधारित दृष्टिकोन स्वीकारला तर त्यांचे लोकचळवळींमध्ये रूपांतर होऊ शकते. पेयजल संचालन व देखभाल-दुरुस्ती कारभाराच्या फ्रेमवर्कचे प्रमुख घटक हे महाराष्ट्र सरकारच्या सध्याच्या कौतुकास्पद आणि लोकप्रिय उपक्रम जसे, माझी वसुंधरा अभियान व मुख्यमंत्री समृद्ध गाव स्पर्धा, यांच्या निकषांमध्ये देखील समाविष्ट केले पाहिजेत, जेणेकरून या महत्वाच्या विषयाला चालना मिळेल.

WOTR टीम WSSD चे प्रधान सचिव आणि त्यांच्या टीमला O&M चा अंतिम आराखडा आणि मार्गदर्शक तत्वे सादर करताना.

आभार :

या उपक्रमाला पाठिंबा दिल्याबद्दल India Climate Collaborate (ICC) तसेच या पुस्तिकेच्या छपाईसाठी सहकार्य केल्याबद्दल Water For People यांचे आम्ही मनःपूर्वक आभार मानतो.

तुमच्या अभिप्राय आणि सुचनांसाठी संपर्क साधा
संपर्क : info@wotr.org

सूचना:

या माहितीपत्रकातील मजकुराचे कोणतेही पुनरुत्पादन किंवा रूपांतर करण्यासाठी 'वॉटरशेड ऑर्गनायझेशन ट्रस्ट'ची पूर्वपरवानगी आणि लेखी संमती आवश्यक आहे.

Watershed Organisation Trust (WOTR)

The Forum, 2nd Floor, Pune-Satara Road, Padmavati Corner, Pune, Maharashtra-411009
Phone: 020 2422 6211 | Email: info@wotr.org | www.wotr.org